

PERIODIZACIJA RAZVOJA INSKRIBIRANIH STEĆAKA**PERIODIZATION OF INSCRIBED TOMBSTONES****CLASIFICAREA PIETRELOR FUNERARE INSCRIȚIONATE****Indira ŠABIĆ**

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet;
University of Tuzla, Faculty of Philosophy,
Dr. Tihomila Markovića br. 1, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
E-mail: indirasmajlovic@yahoo.com

Abstract

Medieval inscribed tombstones are mainly classified in the Croatian, Serbian, Montenegrin and Bosnian-Herzegovinian (north and south). The reasons for this classification is based on a territorial basis. In this paper we will propose a new criterion - the periodicity of creating tombstones, which investigative and receptive principles (monitoring of archaeological studies, the frequency of epitaphs (considering the time of creation), dating, entitling of historical figures, structures, palaeography) produced a new model of classification of tombstones.

Sažetak

Srednjovjekovni inskribirani stećci se uglavnom razvrstavaju na hrvatske, srpske, crnogorske i bosanskohercegovačke (sjeverne i južne ili bosanske i humske). Razlozi ovakve specifikacije uglavnom počivaju na teritorijalnoj osnovi. U ovome radu predložit će se novi kriterij, a to je periodika koja istraživačko-receptivskim načelima (praćenjem arheoloških ispitivanja, čestotnosti javljanja epitafa, na natpisu istaknute datacije, intitulacije historijskih ličnosti, strukture, glasovnih promjena, paleografskih crta) proizvodi novi model razvrstavanja stećaka.

Rezumat

Pietrele funerare inscripționate medievale sunt clasificate, în principal, în înscrisuri în limba croată, sârbă, muntenegreană și bosniacă (nord și sud). Motivul pentru această clasificare are o bază teritorială. În această lucrare vom propune un nou criteriu - periodicitatea realizării pietrelor funerare, pe principii investigative și receptive (monitorizarea studiilor arheologice, frecvența epitafurilor (având în vedere momentul creației), datarea, intitularea personalităților istorice, structuri, paleografie), producând un nou model de clasificare a pietrelor funerare.

Keywords: *inscribed tombstones, Bosancica - Bosnian Cyrillic, development phase, Middle Ages, Bosnia and Hum, Croatia, Serbia, Montenegro*

Ključne riječi: *inskririrani stećci, bosančica, faze razvoja, srednji vijek, Bosna i Hum, Hrvatska, Srbija, Crna Gora*

Cuvinte cheie: *pietre funerare inscripționate, Bosancica – alfabetul chirilic bosniac, faza de dezvoltare, Evul Mediu, Bosnia și Hum, Croația, Serbia, Muntenegru*

I. NOLI VERBERARE LAPIDEM NE PERDAS MANUM

Od davnina čovjek je običavao da vlastita značajnija ostvarenja i izvjesne događaje pismeno obilježi, fosilizira u materijalne trajnije vrijednosti, kamenu, metalu, pečenoj glini, drvetu i sl., da bi na taj način iza sebe ostavio trajniji, eonimski spomen. Iz takve prakse razvila se posebna disciplina – epigrafika, sa svrhom da dešifruje, ispituje i proučava natpise i zapise. Epigrafski spomenici pružaju dragocjene materijale za proučavanje vremena i prilika u kojima su oni nastajali. Ponekad su natpisi jedini izvor o ličnosti, mjestu na koje se odnose, kulturi ili pismu u duhu kojega su producirani, pa je u nauci istaknuta važnost epigrafike sa gledišta humanističkih, općedruštvenih, pravnih i historijskih nauka.

Kodeksi i tekstovi pisani na pergameni ili papirusu *de facto* su zahvalnija građa filolozima i paleografima od epigrafskih spomenika koji uklesani u kamen uglavnom su koncizni, lapidarni u naznačenoj *pars pro toto* formi, predstavljaju izazov istraživačima. Od ostalih tekstova oni su škrtiji u slovnome opusu pa na mnogima natpisima se ne mogu posvjedočiti sva slova abecede/azbuke. Dok je na podantnoj pergameni moguće pratiti jasan trag najfinijih pokreta pisareve ruke, što čini duktus postojanim i očevitim, otporno vrijeme i manje otporni kamen čine da na natpisu trpi karakter slova, čineći pri tome i duktus manje očitim. Međutim, dok su pisani tekstovi *in-constantis, mobilis* (nestalni, pokretni), kamen bilježi *statio*, težak je, nepomičan i postojan na mjestu klesanja. Na mjestu gdje je natpis zapažen, u pravilu je tu i nastao, uzevši sa rezervom, zbog eonimskog uzurpiranja iako sami propovijedaju: *Kletь i prokl[e]tь tko će kre[nu]ti u me* [1], *Tako da nijesi prokletь ne tikaj u me* [2], *I da je prokletь tke će u me taknuti* [3], *I molju vas ne nastupajte na me* [4], *Tko bi to potrьbь da je prokl[e]tь o[tь]cеть i s[i]nomь i s[ve]timь d[u]hom* [5], *Da su klete te ruke koje bi ovo pritorile* [6].

Dekorirani i/ili inskribirani ovi spomenici sa odlikama fiksiranosti, fosiliziranosti i monolitnosti, definiraju spomeničku topografiju i kulturnu geografiju, svjedoče najizravniju emanaciju narodnoga stvaralačkog duha i najviši domet estetske kreacije u bosanskohercegovačkoj kulturi srednjega vijeka. Njihova leksička i strukturna okamenjenost, invarijantnost, semantička slivenost i semantička nedjeljivost, integriraju inventar svjedočanstava o pismenosti regiona u kome su egzistentni, izvodeći isti iz okrilja šutnje i animnosti pretpismenoga na *de fakto* bosaničnoj, te u manjem broju latiničnoj i glagoljičnoj epigrafici. Ovi su natpisi od velikog značaja za rekonstrukciju aspekta regionalne povijesti i općemjetničkog oblikovanja, sa osobitim doprinosom lingvistici angažmanom domaćeg čovjeka za infiltriranje u sferu pismenosti.

Prema popisu provedenom sedamdesetih godina prošloga vijeka, u Bosni i Hercegovini utvrđeno je postojanje 59.593 stećaka. U Hrvatskoj ih je 4.447, u Srbiji 2.267, a u Crnoj Gori 3.049 [7]. Međutim, broj inskribiranih stećaka je značajno manji u odnosu na njihov ukupni zbir. Marko Vego je u Zborniku srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine (1960. – 1970.) evidentirao 325 natpisa. Na navedeni korpus trebalo bi zbrojiti 12 inskribiranih stećaka, otkrivenih pri restauraciji Atik džamije u Bijeljini 2003. godine, dva natpisa iz Tičića kod Kaknja, koji su otkriveni prilikom izvođenja radova na izgradnji dionice autoputa A-1, Natpis vlastelina Radiča Pićevića iz Dabra [8], i Natpis iz Janjara. Dakle dolazi se do korpusa od 342 natpisa zabilježena na području Bosne i Hercegovine. Na teritorijama Srbije, Hrvatske i Crne Gore broj inskribiranih stećaka još je manji, u Srbiji 15 [9], u Hrvatskoj 13 [10], u Crnoj Gori 12 [11].

Kompaktan teritorijalni raspored, pretpostavljeni period trajanja i relativno fosiliziran repertoar oblika, dekor i inskripcija, moglo bi se reći da stećci predstavljaju jedinstvenost i originalnost, i ma koliko ih se god našlo u susjednim zemljama, stećci su bosanski kulturni fenomen, i koliko god srednji vijek bio globalizacijski, a njegova kultura i umjetnički stilovi internacionalni, stećci nisu posvjedočeni nigdje više nego u Bosni i Humu. Najstarija žarišta ove pismenosti nalaze se u starom Humu i srednjoj (banskoj) Bosni, a kao treći centar spominje se okolina Vidoške. Najveći broj natpisa topikalnoga područja nalazi se u Boljunima jugozapadno od Radmilje i Stoca te u okolini Blagaja (središte humske vlastele), u dolini Lašve, u Podrinju (jugoistočna Bosna) od Foče do Vlasenice i Srebrenice. Rasprostranjenost natpisa koja je skoro linearna s prostiranjem samih stećaka, mogli bismo definirati u sljedećim limesima: na istoku Podrinjem i

granicama Huma, Konavlinama na jugu, Glamočem na zapadu, te Bijeljinom na sjeveru, dok je njihovo glavno žarište u Hercegovini, između Stoca, Neuma i Širokoga Brijega. Iako manjega broja nego li u Hercegovini, natpisi su u novije vrijeme zasvjedočeni i u istočnoj Bosni oko Srebrenice i Zvornika, na području srednjovjekovnih župa Usora i Soli, osobito oko Kalesije, i u središnjoj Bosni od Vrhbosne do Travnika i Zenice, te u Posavini oko Koraja i Bijeljine. Na prethodno definiranom području eonima je sačuvano nekoliko stotina epitafa čija je jezična struktura fosilizirana oblikovala prepoznatljivu i originalnu formu.

II. PERIODIZACIJA RAZVOJA INSKRIBIRANIH STEĆAKA MOTIVIRANA GENESISOM, STRUKTUROM I SADRŽAJEM

Kompaktnim teritorijalnim rasporedom, pretpostavljenim periodom javljanja i relativno fosiliziranim repertoarom oblika, dekora i inskripcije, moglo bi se reći da stećci predstavljaju jedinstvenost i originalnost, i ma koliko ih se god našlo u susjednim zemljama, stećci su bosanski kulturni fenomen, i koliko god srednji vijek bio globalizacijski, a njegova kultura i umjetnički stilovi internacionalni, stećaka nema nigdje više osim u Bosni i Humu. Najstarija žarišta ove pismenosti nalaze se u starom Humu i srednjoj (banskoj) Bosni, a kao treći centar spominje se okolina Vidoške. Najveći broj natpisa sa ovog područja nalazi se u Boljunima jugozapadno od Radmilje i Stoca te u okolini Blagaja (središte humske vlastele), u dolini Lašve, u Podrinju (jugoistočna Bosna) od Foče do Vlasenice i Srebrenice. Rasprostranjenost natpisa, skoro linearnu s prostiranjem samih stećaka, mogli bismo definirati u slijedećim limesima: na istoku Podrinjem i granicama Huma, Konavlinama na jugu, Cista Provom i Glamočem na zapadu te Bijeljinom na sjeveru, dok je njihovo glavno žarište u Hercegovini, između Stoca, Neuma i Širokoga Brijega. Iako manjega broja nego li u Hercegovini, natpisi su u novije vrijeme zasvjedočeni i u istočnoj Bosni oko Srebrenice i Zvornika, na području srednjovjekovnih župa Usora i Soli, naročito oko Kalesije, i u središnjoj Bosni od Vrhbosne do Travnika i Zenice, te u Posavini oko Koraja i Bijeljine. Stećkovnu datost izvan Bosne treba tumačiti širenjem srednjovjekovne Bosne i Huma prema jugu, odnosno međunarodnim interferencijama i prožimanjima, dok one u Lici i Slavoniji interpretirati migracijom naroda iz Huma i Bosne pred Osmanlijama. Dakle, sa migracijama koje su od XV do XIX stoljeća neprekidno odvijale sa prostora Huma, sa širenjem južnog govornog jezgra prema sjeveru i sjeverozapadu, širila se i kultura klesanja i podizanja stećaka koji su na svojim natpisima svjedočili iskonske pisane oblike. Na prethodno definiranom području eonima je sačuvano nekoliko stotina epitafa čija je jezična struktura i relativna holistička reprodukcija, oplodotvorila prepoznatljivu i originalnu formu postojanu u primjeni poetiziranih formulacija.

Pisani izvori, u kontekstu različitosti za inskribirane stećke navode tipove hrvatskih, crnogorskih, srpskih i bosanskohercegovačkih stećaka, pri čemu se posljednji specificiraju na sjeverni i južni, odnosno bosanski i humski tip epitafa. Iako u svom umjetničkom i pismenom ostvarenju stećci ostvaruju dominantnost na terenu Bosne i Hercegovine i predstavljaju pismenu tradiciju bosanskoga jezika, za analiziranje njihova nastajanja, modusa, intenziteta i tempa produciranja na sinhronom i dijahronom planu, potrebno je inskribirane stećke posmatrati u njihovoj sveukupnosti i općoj produkciji.

Zahvaljujući epitafima i promjeni oblika stećaka, danas se prilično uspješno može odrediti vrijeme datiranja nekoga stećka. S tim u vezi, jasno je da se kultura stećaka *de facto* smješta u srednji vijek, ali potrebno je ponuditi periodizaciju razvoja inskribiranih stećaka motivisanu vremenom nastanka, kvalitete rada i sadržaja natpisa, odnosno ponuditi faze razvoja stećkovne pismenosti. Pri definiranju faza razvoja išlo se tragom arheoloških ispitivanja, čestotnosti stećkovnoga javljanja, istaknutih datacija, intulacija historijskih ličnosti, strukture epitafa, glasovnih promjena i paleografskih crta na natpisima, i zaključila sljedeća periodizacija epitafskoga razvoja:

1. faza *genesis* i *progresus* (nastanka i razvitka) – od X do XIII stoljeća;
2. faza *cumulusa* (vrhunca) - tokom XIV i XV stoljeća;
3. faza *placatus* (zamiranja) - tokom XVI i XVII stoljeća.

2.1. Faza *genesis*a i *progres*usa

Smatra se da je najstariji oblik stećka nadgrobna ploča i upravo takve sa inkorporiranim obilježjem inskribicije nalazimo u Hercegovini, u okolini Trebinja. Takvi su oblici najvjerojatnije nastali pod utjecajem ranijeg načina klesanja i postavljanja ploča u crkvama i oko njih. Ploče će postojati cijelo vrijeme trajanja stećaka što ujedno znači da im je vijek bio najduži. Natpisi na pločama iz Polica i Čičeva kod Trebinja, datiraju s početka XII vijeka, između 1151-1200. godine [12]. Skoro identične je datacije i natpis na ploči u Blagaju iz 1194. godine [13]. Činjenicom da većina znanstvenika upravo kamene ploče smatraju vrstom stećaka u tom pogledu najstarija je tzv. Humačka ploča, u Humcu kod Ljubuškog. Davni eho duha i riječi koji je do nas došao izdaleka kao posljedica poligrafičnosti je ćirilčni tekst Humske/Humačke ploče s kraja X ili početka XI stoljeća [14]. Marko Vego je smatrao da je spomenuta nadgrobna ploča trebinjskog župana Grda (1151-1177) najstariji poznati stećak, dok Alizije Benac drži da je nadgrobni kamen Marije, žene popa Dabiživa kod Stoca najstariji inskribirani stećak: *M[ise]ca marta 11... va ljet[o] Ϛ Ψχ Θ = 6739 = 1231* [15].

Epitafe iz faze *genesis*a najčešće karakteriše *pars pro toto* formula, jer ih očituje potreba za konciznošću, zbijenošću, jasnošću i jednostavnošću izraza (sa što manje riječi trebalo je više reći). Natpise najčešće čine tipizirana koncizna formula protokola odnosno uvoda inskribiranih stećaka, u kojoj se zaziva ime pokojnika kojem se pravi spomen, sa eshatokolom, odnosno imenovanjem osoba koje su naručiocu stećka, klesari ili dijaci natpisa, odnosno osobe koja je klesala stećak ili sastavljala natpis, sa datacijom – preciziranjem vremena nastanka stećka šifrovanom godinom ili historijskom ličnošću.

Poleta, Družanь, Dražeta činu raku nadь materiju u dьni slavьnьga kneza Hramьka [16]. 1166 – 1200. godine

M[ise]ca marta 11. Prêstavi se raba b[o]žija M[a]rija, a zovom D[i]vica, popa Dabiž[i]va podružije, va ljet[o] Ϛ ψ λ θ (1231) [17].

A se leži Branь Drobijakь. Bratije popiraite [18].

Sadržaj nekih stećaka nastao je pod utjecajem administrativnih tekstova. Uglavnom takvi stećci poručeni su za spomen historijskih ličnosti i dužeg su sadržaja. Na ovim natpisima uklesana je i invocacija – formula kojom se zaziva ime Božije, datacija ili finalna klauzula – manja formula za zaštitu preminulog, članova njegove porodice, vladara zemlje i slično, te lokacija - podatak o okolnostima u kojima se realizira čin, odnosno apostrofiranje mjesta na kojem se kleše stećak.

Вь dьni b[a]na velik[a]go Kulin[a] bêše Gra[d]êša suijdija veli u njeg[a] i sьzida [hramь] svetago Jurija, i se leži u n[e]go i žena jeg[a] Vare, položi [se s]emo u njego. A se zida Draže O[h]mučaninь jemu. Voli, b[ož]e, nasь! A зьpis[a]hь Pro[kopije] popь [19].

Tradicionalni grafijski manir bosanske redakcije te produkcija starobosnizama, adoptira i adaptira likove poluglasa staroslavenske tradicije, pa u prvoj fazi *genesis*a i *progres*usa primjećuju se upadljive arhaične pojave: prisustvo glagoljskih slova, stari oblici ćirilčnih slova, upotrebu slabog i jakog poluglasa, ali i karakterističnu pojavu rađanja bosanske redakcije: *đerv* najstarijeg oblika. U tom periodu još uvijek se bilježi jaki poluglas ѣ: *vb, vьmrě, bratь, imnemь* (s ispuštenim e), *snьmi* (bez title), kao i grupaciju *-br* uz pravilo ili uz odstupanje od uobičajene ortografske norme. Konstrukcije s poluglasom iz kasnijih razvojnih perioda epigrafske građe, svjedoče jednojerovni sistem. Nakon polovine XII stoljeća poluglasi su uglavnom u slaboj poziciji, na kraju riječi koja završava konsonantom, ističući da na određenome broju natpisa pisanje poluglasa nije dosljedno [20].

Stećci iz faze *genesis*a i *progres*usa ne dopuštaju nikakvu mogućnost da se pri uključivanju u nacionalne (ili državne) filologije povuče granica među njima. Nijedan od njih u paleografskom smislu još ne iskazuje posebnosti koje će obilježiti bosančicu kao autohtono pismo.

S prostora savremene hrvatske države najstariji je spomenik ćirilčnoga pisma natpis Povaljskoga praga uklesan oko 1184. godine. Ponad portala benediktinske opatije u Poveljima na Braču. Sastoji se od dvaju tematski razdvojenih zapisa, lijevo od središnjega križa i desno od njega: prvi je bilješka graditelja crkvenih vrata (ujedno i prvog potpisanog klesara i autora zapisa na

području Hrvatske), a drugi zapis o darovanju zemljišnoga posjeda. Slova na Povaljskome pragu već su prilično oštećena, pa su paleografski podaci oskudniji. Uglavnoj se u naglašenijoj slobodi smještaju slova u recima mogu naslutiti promjene koje će od XIII stoljeća odrediti pismovne posebnosti u odnosu na ćirilicu susjednih zemalja. Zanimljiva je, i potvrđuje starinu ortografija: pisanje *jeryja* i razlikovanje *jora* i *jera* (premda već bez izgovornoga oslonca), čuvanje izvornoga grafetičkog razlikovanja slova *i* i *iže*, pisanje glasa /ć/ slovom *k* (a ne sa *šta*) [21].

Da je u naznačenome vremenskom odsječku tek dolazilo do zametanja epitafske kulture svjedoče i evidencije stećaka koje su znatno oskudnije u odnosu na preostale dvije faze. U Bosni i Hercegovini do sada je zabilježeno 13 natpisa na stećcima, od kojih 9 bilježi *locus* u Hercegovini, a preostala tri na granici sa Bosnom, što je podudarno sa hipotezom o stećkovnoj kolijevci u Humu. Također, Natpis iz Drobnjaka, iz Crne Gore, evidentiran je nedaleko od granice sa Hercegovinom, na mjestu kojeg je nastanilo pleme Drobnjaci iz Huma. Neki od značajnijih natpisa iz ove faze stećkovnoga razvoja su: Humačka ploča – X-XI stoljeće (Bosna i Hercegovina), Natpis Kulina bana – XII stoljeće (Bosna i Hercegovina), Natpis sudije Gradiše – XII stoljeće (Bosna i Hercegovina), Natpis trebinjskoga župana Grda – XII stoljeće (Bosna i Hercegovina), Povaljski prag – XII stoljeće (Hrvatska), Natpis iz Drobnjaka – XIII stoljeće (Crna Gora), Azanski natpis – XIII stoljeće (Crna Gora).

2.2. Faza *cumulusa*

Vrhunac svoje umjetnosti stećci doživljavaju tokom XIV i XV stoljeća, u vrijeme kada su to političke, ekonomske i društvene dispozicije oplodotvorile. Privilegirani društveni sloj kao i bosanskohercegovačka vlastela, željeli su na svojim nadgrobim spomenicima pokazati sjaj i raskoš svakodnevnoga života. Osim njih stećke su podizali i drugi (sitna vlastela, njihovi rođaci, imućniji inokosni seljaci) želeći ih oponašati, što im je bilo moguće zahvaljujući relativno povoljnim ekonomskim uvjetima, usljed razvoja rudarstva i trgovine [22].

Nakon što su grobni spomenik i epitaf u njihovom starijem značenju gotovo u cijelosti izumrli u razvijenom srednjem vijeku - između XI i XIII stoljeća malo ih je vrijednih spomena s natpisom kao grobni spomenik, iako u promijenjenim uvjetima. Tada se desio prijelaz od arhajske kratkoće, od anonimne tišine do biografske retorike. Do XIV stoljeća obični se epitaf sastojao od dva dijela - starijeg kao zabilješke o identitetu s imenom, zanimanja, ponekad s kratkom pohvalom i datumom smrti. Od XIV stoljeća, uporedo sa usložnjavanjem antroponimijske formule usljed omasovljivanja naseljenih sredina, i struktura epitafa se usložnjava. Iako se često gubi invocacija i kojoj se zaziva ime Božije (*va ime oca sina i svetoga duha*), pored intulacije, datacije i *locusa*, usvaja se naracija – opis života pokojnika, navode članovi porodice, zatim aforizmi – oblikovana mudrost ili poetski izraz, promulgacija – kratka formula kojom se objavljuje suština natpisa (*a se leži Božidar*), sankcija – prijetnja, kletva ili opomena za narušavatelje stećka (*klete te ruke koje bi ovo pritorile*).

Въ име оца и син[а] азъ Богданъ на Drag[і́]а ê novi kamen postavihъ. A se pisa Vukaš[i]nъ svomъ g[ospo]d[i]nu Ra[do]ê koji me biše veoma sьbludiju (čuvao). Zato molju vas, gospodo, ne nastupajte na nъ jere ćete vê biti kako on a [o]nъ ne more kako vi. Da viste (znate), da ćete umriti i vsi vi [u] domu poginuti pravi, a pustъ mi slava će ti slêšt[i] [23]. – epitaf iz Bosne i Hercegovine iz XV stoljeća

Въ име боџије се леџи Radovanъ Pribilovićъ на svojoj zemlji на [pl]jemenitoj [n]a Rêçici. Bêh[ъ] z bratom[ъ se ra]zmenio ... i ubi me Milko Božihnić [sa] svojomъ bratijomъ, a brata mi isikoše i učiniše vгъhu mene kгъvъ nezajmitu. Neka vê (vidi, zna) tko je moj mili [24]. – epitaf iz Bosne i Hercegovine iz XV stoljeća

I se leži rabъ blaž[eni] Prib[islavъ] Peškovićъ s kućnicomъ [svoei] s Maromъ da e [pro]kleta ruka koja u me mirne. A se pisa Pribisl[avъ] [25]. – epitaf iz Crne Gore iz XV stoljeća

A se leži rabъ b[o]žji vrač Kuzm[anъ] i Damъê a u ime Stoêpnъ Ivanovi[ćъ s]kutonoša, atahъ (?) [lež?]e u dobri časъ ... da mi b[og]ъ dobri p[omošъ] I hra[mъ] ...ъ i postaviši ... raditъ sь bratomъ roda od miskog[ъ]. I ko te mi kamenъ s ovoga mêsta [vъ]zet[ъ] da mi ju op... ь prêdъ

b[ogo мъ ili] tko mi te[loъ] ukvar[i] kunemъ... iti ubi[o] ga b[o]g[ъ] [26]. – epitaf iz Srbije iz V stoljeća

Epitaf je u stvarnosti uspostavljao dva načina komunikacije: poruku upravljenu preminulom za pokolj njegove duše i poruku preminulog za religiozno uzdizanje živih. Na taj način epitaf je postao lekcija i apel. Dakle, epitaf XIV i XV stoljeća ne sadrži uvijek iznimnu kratkoću koju je imao u srcu srednjega vijeka. Osim posredno, kroz simboliku i sliku, stećci XV i prvih dekada XVI stoljeća svojim natpisima žele odagnati i najmanju moguću nedorečenost, govore i poručuju izravno; oni mole i opominju, zaklinju, upozoravaju i podsjećaju.

I glasovne promjene ukazuju na novu fazu razvoja stećaka. Slijedivši primjere iz faza *cumulusa* i *placatusa*, eonimima sve do druge dekade XVIII stoljeća (preciznije 1727. godine kada se javlja posljednji registrirani epitaf), zaključiti je da se kroz cijeli period epigrafskih registrovanja nailazi na upotrebu poluglasa, ali da od XIV stoljeća poluglasi su svedeni na pisarski manir naslijeđen iz prošlosti, jer nemaju izgovornu vrijednost već ih pisarska tradicija bilježi na kraju riječi kao marker dijaka koji su se htjeli prezentirati pismenima, što se može etiketirati kao *imprudencia scriptoris*, odnosno nedovoljna erudicija pisara ili nespretnost klesara.

Arheološka otkrića i ispitivanja, također potvrđuju tezu o najplodonosnijom zastupljenosti stećaka u naznačenome periodu. Samo je u XV stoljeću na terenu Bosne i Hercegovine evidentirano 210 natpisa na stećcima. U ovoj fazi stećci su ostvarili značajnu pojavnost i u unutrašnjosti Bosne, pa su zabilježene nekropole u istočnoj Bosni oko Srebrenice i Zvornika, na području srednjovjekovnih župa Usora i Soli, osobito oko Kalesije, i u središnjoj Bosni od Vrhbosne do Travnika i Zenice, te u Posavini oko Koraja i Bijeljine. I u savremenosti su još uvijek aktualna otkrivanja novih nekropola. Sa tim u vezi, 2003. godine u Bijeljini pronađena su 23 nadgrobna spomenika, od toga 12 inskribiranih stećaka koji se smiještaju u XIV i XV stoljeće. Najmanje je 16 inskribiranih stećaka i sa područja Crne Gore.

2.3. Faza *placatusa*

Faza *placatusa* obuhvata vrijeme XVI, XVII stoljeća, odnosno vrijeme poslije pada Bosne 1463. i Huma 1481. godine pod osmanlijsku vlast, vrijeme paralelno sa umjetnošću renesanse u Italiji, koja je na topikalnome terenu izostala jer je usporeno još uvijek trajala umjetnost Bizantije, kasne romantike i gotike, kad stećci doživljavaju *commutationis* u bosanske nišane i kada počinje islamski *artificum*. Epitafi na muslimanskim nišanima tijekom prvoga vijeka osmanlijske vlasti manifestiraju karakteristike umjetnosti stećaka ranijega perioda, drže oblik bosaničnoga pisma i relativno leksički i strukturalni stabilitet, predstavljajući prijelaznu formu prema epitafima pisanim arapskim pismom sa osobenostima relativno značenjske preobraženosti i demotiviranosti u odnosu na eonima ranije formule. Stećci u obliku stupa javljaju se najranije oko sredine XV vijeka, dok ih glavnina pripada kraju XV i prve polovine XVI vijeka. Stupovi su najviše zastupljeni u Srbiji i istočnoj Bosni, zatim u središnjoj Bosni, dok su u zapadnoj Bosni, Hercegovini, Hrvatskoj i Crnoj Gori rijetki, što bi se dalo tumačiti dosezima turskih utjecaja. Također, u isto vrijeme javljaju se i krstače, vjerovatno iz potrebe da se kao kršćanski nadgrobni spomenici razlikuju od muslimanskih nišana.

Nova vjera, kultura i običaji na tlu Bosne i Huma ostavili su posljedice i na praksu dizanja stećaka, pa u ovoj fazi razvoja, na terenu Bosne i Hercegovine registrirano je samo 17 natpisa. Potrebno je istaći da je Natpis kod Bileće 1727. godine napisan, dakle, u XVIII stoljeću, što je potvrda kontinuiteta stećkovne tradicije i upotrebe bosaničnoga pisma i dugo po osmanlijskome osvajanju: ZVTE (= 1727) A seji krstъ Cvijetka Dragišića. U veliku umrijehъ žaloštu timъ [27].

Najstariji nadgrobni spomenici tipa nišana koji se javljaju na terenu Bosne i Hercegovine, tokom XVI i XVII stoljeća, znatno se razlikuju po svojim formama i oznakama na njima od čisto osmanlijsko-islamskih nišana toga doba u drugim regionima. Nišane označenog perioda u Bosni i Hercegovini moguće je svrstati u tri glavne skupine. U prvu među njima i po svoj prilici i najstariju skupinu, spadaju nišani formi većih obeliska sa prikraćenim piramidama pri vrhu. Sljedeća skupina su nišani oblika većih rustičnih stela, a završavaju se slično uspravnim stećcima sa krovom na dvije

vode. Treću skupinu bi sačinjavali nišani sa nevješto izvedenim turbanima, gdje ima slučajeva da klesar, ne poznavajući još nišan sa turbanom, stavlja turban direktno na stelu. Na svim nišanima ovih vrsta ima i natpisa pisanih bosančicom. Na nišanu Mahmuta Brankovića, člana feudalne porodice knezova Brankovića, nastalom u drugoj polovini XV stoljeća, isklesan je sljedeći natpis: *I pogibe na boju despotovu. A sie bil[e]gь Mahmuta Brankovića na svojoj baštini na Petrovom polju. Da je bla[go]slovljena ruka kojê sječe i pisa* [28]. U mezarju Džananovića u Čadovini, kod Rogatice, nad jednim mezarom su dva nišana, a na uzglavnom sa turbanom urezan je sa sve četiri strane natpis bosančicom, u kojem se kaže da tu leži Hasan Radilović, koji je sahranjen, a da se nije diralo u grob njegova brata Ahmeta Radilovića. Ovaj spomenik potječe vjerovatno s početka XVI stoljeća [29]. U Fatnici, kod Bileće, nišan oblika veće stele, je isklesan sljedeći natpis: *A se leži Skender* [30]. Iz jednog izvora iz 1519. godine, znano je da je dizdar grada Roga, u nahiji Duvno, bio Skender. U Dumanjićima kod Rogatice nalazi se nišan na kojem bosančicom piše: *A si bilig Sulimana Oškopice*. Iz svega izloženog je očito da nišani prve i najstarije epohe u Bosni i Hercegovini imaju dosta zajedničkih elemenata sa srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima-stećcima i da označavaju grobove islamiziranih stanovnika Bosne.

Sačuvana narodna tradicija ove stare stečke u formi nišana često pripisuje turskim borcima palim pri osvajanju Bosne, pa ih otuda naziva šehitskim (nišanima mučenika), gaziskim (nišanima junaka) ili nišanima od Fetha (osvajanja). Međutim, s obzirom na samu onomastiku i osobe koje su intitulirane na stećcima ovoga tipa naznačene priče ostaju bez tračka relevantnosti. U jednom dokumentu iz 1528. godine spominje se tešćija Mahmut, sin Vukmanov, dakle, očito konvertit, koji živi i radi u Sarajevu, u Saghadži-Alijinoj mahali. Dakle, domaći klesari, dijaci su i nakon islamizacije nastavili svoj zanat i počeli izrađivati osim stećaka i nišane. Da najstariji nišani označavaju grobove islamiziranog stanovništva svjedoče i lokaliteti starih nišana koji se nalaze u blizini nekropola stećaka i/ili se na njih nadovezuju.

I epitafi na orijentalnim jezicima potvrđuju da se tradicija izrade starih formi nišana u Bosni i Hercegovini održavala do prvih decenija XVII stoljeća. Epitafi na orijentalnim jezicima i na nišanima XVI stoljeća, kojih ima kako u Sarajevu tako i još u nekim mjestima u Bosni, su skopske provenijencije. Njih raspoznavamo po materijalu izrade, odnosno po kristalnom mramoru iz Arandelova kod Skoplja. Ovi nišani su manjih dimenzija, visine od 0,50 do 1 metar, kvadratne osnove sa stranicama 12 do 15 centimetara. Prema tome, prisutnost skopskih nišana sa spitačima iz XVI stoljeća, a s tim u vezi i činjenica da na stećcima tipa nišana domaće provenijencije tokom XVI i početkom XVII stoljeća, u pravilu, nema epitafa na orijentalnim jezicima, ukazuje na to da se u naznačenom periodu još održava tradicija klesanja starih formi stećkovnih nišana [31].

III. ZAKLJUČAK

Zahvaljujući epitafima i promjeni oblika stećaka, danas se prilično uspješno može odrediti vrijeme datiranja nekoga stećka. S tim u vezi, jasno je da se kultura stećaka *de facto* smješta u srednji vijek, ali potrebno je bilo ponuditi periodizaciju razvoja inskribiranih stećaka motivisanu vremenom nastanka, kvalitete rada i sadržaja natpisa, odnosno ponuditi faze razvoja stećkovne pismenosti. Pri definiranju faza razvoja išlo se tragom arheoloških ispitivanja, čestotnosti stećkovnoga javljanja, istaknutih datacija, intulacija historijskih ličnosti, strukture epitafa, glasovnih promjena i paleografskih crta na natpisima, i zaključila sljedeća periodizacija epitafskoga razvoja: 1. faza *genesis* i *progresusa* (nastanka i razvitka) – od X do XIII stoljeća; 2. faza *cumulusa* (vrhunca) - tokom XIV i XV stoljeća; 3. faza *placatusa* (zamiranja) - tokom XVI i XVII stoljeća.

Literatura

[1] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik II, broj natpisa 35.

[2] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik II, broj natpisa 43.

- [3] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik II, broj natpisa 45.
- [4] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik I, broj natpisa 13.
- [5] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik I, broj natpisa 33.
- [6] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik II, broj natpisa 63.
- [7] Bešlagić, Šefik 1982. *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 67.
- [8] Komar, Goran 2013. Natpis vlastelina Radiča Pićevića iz Dabra, *Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije*, knjiga XIV, svezak 7, Sarajevo, str. 1-3.
- [9] Zečević, Emina 2005. *Mramorje stećci u zapadnoj Srbiji*, Srpsko arheološko društvo, Posebna izdanja 3, Beograd, str. 75.
- [10] Kuna, Herta 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosnae, 45/08., str. 283.
- [11] Šekularac, Božidar 1994. *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Obod, Cetinje
- [12] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik I, broj natpisa 13.
- [13] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik I, broj natpisa 39.
- [14] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik I, broj natpisa 30.
- [15] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik I, broj natpisa 11.
- [16] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik III, broj natpisa 130.
- [17] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik II, broj natpisa 53.
- [18] Šekularac, Božidar 1994. *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Obod, Cetinje, str. 121.
- [19] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik IV, broj natpisa 252.
- [20] Smajlović, Indira 2012. Ponašanje poluglasa u korpusu bosanskohercegovačkih epitafa, *Lingua Montenegrina* god. V/1, broj 9, Istitut za crnogorski jezik, Podgorica, str. 85-86.
- [21] Žagar, Mateo 2009. Hrvatska pisam u srednjem vijeku, *Povijest hrvatskoga jezika*, Croatica, Zagreb, str. 196.
- [22] Bešlagić, Šefik 1982. *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 576.
- [23] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik IV, broj natpisa 253.
- [24] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik IV, broj natpisa 242.
- [25] Šekularac, Božidar 1994. *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Obod, Cetinje, str. 257.
- [26] Zečević, Emina 2005. *Mramorje stećci u zapadnoj Srbiji*, Srpsko arheološko društvo, Posebna izdanja 3, Beograd, str. 75.
- [27] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik III, broj natpisa 155.
- [28] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik IV, broj natpisa 225.
- [29] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik IV, broj natpisa 230.
- [30] Vego, Marko 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, Zbornik IV, broj natpisa 322.

[31] Mujezinović, Mehmed 1974. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knjiga I, Sarajevo, str. 12-14.